

“GÖKYÜZÜNE ÇIĞLIK: ÖNCÜLERDEN ELEŞTİREL SÖYLEM YAKLAŞIMLARI VE ÖZGÜN ÇÖZÜMLEMELER” ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Seçil DEREN van het HOF*

Prof. Dr. Özer’in “Gökyüzüne Çıglık” kitabı Türkiye’de iletişim alanındaki çalışmalara önemli bir katkı sunmaktadır. Bugün neredeyse tüm iletişim fakültelerinde lisans ya da lisansüstü düzeyde (eleştirel) söylem analizi dersleri seçmeli olarak okutulmaktadır. Ancak özellikle eleştirel söylem analizinin temel kuramcılarının çalışmalarının Türkçeye çevirisi sınırlı olduğu için İngilizce okumakta güçlük çeken öğrencilere kaynak önermekte yaşanan sıkıntılar düşünüldüğünde bu çalışma son derece değerlidir. Fairclough, van Dijk, van Leeuwen ve Wodak gibi eleştirel söylem çözümlemesine 1970’lerden beri emek veren önemli isimlerin kavramları ve yöntemsel yaklaşımları bu kitapta son derece ayrıntılı bir biçimde aktarılmaktadır. Bu yazıda kitabın özelliklerinin altını çizmek için genel anlamda eleştirel söylem çözümlemesi literatürüne değinme gereği duyulmuştur. Bu genel çerçeve içinde anlaşıldığında kitabın pozitivist geleneğe çalışmalarını sürdürenler için de ilgi çekici olacağını düşünüyorum.

Eleştirel söylem çözümlemesi diğer söylem çözümleme geleneklerinden felsefi köken ve amaç bakımından iki temel noktada ayrılmaktadır. Eleştirel söylem çözümlemesini farklı kılan birinci nokta, felsefi temellerinin eleştirel gerçekçilikte olmasıdır. 1970’lerde Roy Bashkar’ın yaklaşımının sosyal bilimlerde popülerleşmesiyle eleştirel gerçekçilik, pozitivist-ampirisist geleneğe önemli bir rakip olmuştur. İkinci olarak, eleştirel söylem çözümlemesi eleştirel sosyal bilimin bir biçimidir. Edebi, kişisel, kurumsal ya da siyasal söylemin dilbilimsel ve/veya yapısal çözümlemesini metni anlamak ve açıklamak için değil, toplumdaki iktidar ilişkilerini anlamak ve açıklamak amacıyla yapar.

Bu iki nokta aslında birbirini tamamlamaktadır. *Critical Discourse Analysis: The Critical Study of Language* kitabının girişinde Fairclough (2010: 2) bunu Roy Bhaskar’a (1979) referansla şöyle açıklamaktadır:

* Profesör Doktor, Akdeniz Üniversitesi, İletişim Fakültesi

Çağdaş kapitalizmin insan refahı ve gelişimini nasıl ve neden önlediğinin veya sınırladığının ve bazı yönlerden kolaylaştırdığının daha iyi anlaşılmasına odaklanan eleştirel bir sosyal araştırma geleneğinde çalışıyorum. Bu anlayış, uygun koşullarda, bu engellerin ve sınırların üstesinden gelinmesine veya en azından hafifletilmesine katkıda bulunabilir. Bu olasılık, onu doğal dünyadan ayıran sosyal dünyanın bir özelliğinden kaynaklanmaktadır: insanların onu yorumladığı anlamlar ve kavramlar ve sahip oldukları bilgiler, sosyal dünyanın bir parçasıdır ve geri kalanının dönüştürülmesine katkıda bulunabilir.

Buradan da anlaşılacağı üzere, eleştirel söylem analizi yalnızca nitel araştırma ya da söylem analizi gelenekleri içinde herhangi bir gelenek değil, eleştirel geleneğin parçasıdır (Özer, 2018: 221). Dolayısıyla, toplumsal eşitsizliklerin farkedilmesi ve dönüştürülmesine katkıda bulunmak gibi bir siyasal amacı vardır. Van Dijk’ın özellikle ırkçı söylemlere yönelik analizlerini bu çerçevede okumak ve anlamak gerekir. Özer’in de altını çizdiği gibi, eleştirel söylem çözümlemesi toplumsal sorunlara seslenir ve güç ilişkileri söylemseldir (2018: 23).

Bu noktada eleştirel söylem çözümlemesi açısından Gramsci’nin yeri dikkat çekicidir. Özer, Gramsci’nin yerini hegemonya kavramı ve ideolojinin tanımı üstünden belirlemektedir (2018: 218). Van Dijk “Discourse Semantics and Ideology” (1995) makalesinde Stuart Hall’a referansla Gramsci’yi ele almaktadır:

İdeolojiler sosyobilişseldir. Bilişsel ile sosyal arasındaki bir arabirim olarak hareket ederken, bilgi, düşünce ve tutumlar gibi önemli boyutları olan toplumsal inanç sistemleri vardır. Yani, ideolojiler esasen toplumsal gruplar tarafından paylaşılr (ya da itiraz edilir). ‘Özel’ bir dil olmadığı gibi, tanımımıza göre kişisel ideolojiler de yoktur. Sağduyu kavramı, Gramsci sık sık ideolojilerin sosyal ve politik olarak kabulü ile ilişkilendirdiğinden (Hall vd., 1978h) ve toplumsal üyelerin “neyi verili kabul ettikleri”nin etnometodolojik çözümlemesiyle kuramsal olarak geliştirildiğinden (Sharrock ve Anderson, 1991), tipik bir hem bilişsel ve hem de toplumsal boyutları olan kavram örneğidir.

Van Dijk’ın sosyobilişsel yaklaşımına Özer de bu kitapta geniş yer ayırmıştır (2018: 141-144). İdeolojinin sosyobilişsel tanımı, eleştirel söylem çözümlemesi yaklaşımın eleştirel gerçekçi kökenleriyle doğrudan ilgilidir. Öte yandan sosyobilişsel yaklaşım ön plana çıktığında, eleştirel söylem çözümlemesini İngiliz Kültürel Çalışmalar geleneğinden ayırmak giderek zorlaşmaktadır. Her ne kadar Özer, van Dijk’ın iki gelenek arasındaki ayırmada ısrarcı olduğunu belirtse de; ideolojinin işleyişini anlamakta iki geleneğin Gramsci ve Althusser’den besleniyor olması, sınırları ayırmayı kaçınılmaz biçimde güçleştirmektedir. Ancak buradan çözümleme yöntemi olarak birbirlerine benzedikleri elbette anlaşılmalıdır. Eleştirel söylem çözümlemesi ve İngiliz Kültürel Çalışmaları benzer şekilde, ‘postmodernizm’ ve ‘postyapısalcılık’ olarak nitelendirilen eleştirel teori versiyonlarından kuvvetli bir şekilde etkilenmektedir. Her iki geleneğin de sadece disiplinlerarasılığın sağlayabileceği özgün katkıları vardır. Bu nedenle zaman zaman bu iki geleneğin indirgemeci bir yaklaşımla birbirinin içinde eritildiği görülmektedir. Özer kitabında her ne kadar bu konuyu doğrudan ele almasa da, eleştirel söylem çözümlemesinin sınırlarının daha iyi anlaşılmasını sağlamaktadır.

Prof. Dr. Özer'in kitabında dikkat çeken bir tespit, Türkiye'de eleştirel söylem çözümlemesi olarak yapılan çalışmalarının bir kısmının aslında kültürel çalışmalara kaydığı, diğer bir kısmının ise "anlaşılması güç çözümlenmeler" içermesidir. Özer'in bu tespiti çok yerindedir. Türkiye'de yapılan çalışmalarda eleştirel söylem çözümlemesi, kültürel çalışmaları araştırma yöntemi gibi hatalı bir anlayışla çalışılmaktadır.

Dergipark'ta "eleştirel söylem analizi" anahtar sözcüğü tarandığında 2009'dan bu yana ağırlıklı olarak iletişim fakültesi dergilerinde yayınlanmış 58 makale olduğu görülmektedir. Bu makalelerde ağırlıklı olarak van Dijk'ın kavramsal çerçevesi ve araştırma araçlarından yararlanılarak gerçekleştirilmiş olması Özer'in tespitlerini desteklemektedir. Zaman zaman kavramsal olarak anılmakla beraber, Fairclough yöntem olarak kullanılmamaktadır. Bunu nedeni, Prof. Dr. Özer'in de açıklamaya çalıştığı gibi, Fairclough'nun çözümleme yönteminin dilbilimsel kuralların iyi bilinmesini gerektirmesidir. Bir bakıma, eleştirel söylem çözümlemesi siyaset bilimi, iletişim ve dilbilim alanlarında yeterlilik gerektirmekte, bu nedenle de çokdisiplinli çalışmaları teşvik etmektedir. Ancak bu kapsamda çokdisiplinli çalışmaların Türkiye'de gerçekleşmesi mümkün olmamış gibi görünmektedir. Özer, her ne kadar büyük bir incelleme için özen göstermişse de; eleştirel söylem çözümlemesinin, çözümlemesine 'saçmalama hakkı vermediği'ni kabul etmek ve haklı eleştirisini görmek gerekir. Özer'in de ifade ettiği gibi; Türkiye'de eleştirel söylem çözümlemesi iddiasıyla yazılmış makalelere bakıldığında, önemli bir kısmında incelemeye alınan metnin başka sözcüklerle yeniden yazıldığını ancak van Dijk'ın önerdiği araçların sistematik biçimde kullanılmadığı görülecektir.

Gökyüzüne Çılgılık kitabında Teo van Leeuwen ve Ruth Wodak'ın yaklaşımlarına son iki bölümün ayrılmış olması da gözden kaçırılmamamalıdır. Fairclough, van Dijk ve Wodak dilbilimcidir. Ruth Wodak çokdisiplinli 'Söylem Tarihsel Yaklaşımı' geliştirmiştir. Bu yaklaşım söylemsel pratiklerin farklı janrlarda zaman içindeki değişimini incelemektedir. Etnografik yöntemleri de kapsayan bu yaklaşım, metinlerin ve söylemlerin incelenmesinde tarihsel bağlamı dikkate alır. Bu tarihsel yönelim metinlerin ve söylemlerin zaman içinde metinler-arası ve söylemler-arası nasıl bağlandığını incelemeyi mümkün kılmaktadır. Wodak, Söylem Tarihsel Yaklaşımın ana ilkelerinden birinin aşırı özenlilik riskini azaltmayı sağlayan üçleme olduğunun altını çizer. Buradan da anlaşılacağı üzere, eleştirel söylem yaklaşımları araştırmacının öznel değerlendirmelerinden çok, temel araştırma ilkelerine sadık kalarak söylemin içindeki öznel anlamların nesnel biçimde incelenmesini hedeflemektedir. Özer tarihsel söylem çözümlemesinin beş temel stratejiden hareket ettiğini belirtir (2018: 226-228). Bu stratejiler araştırmacının incelemeye aldığı metin ya da söyleme yöneltmesi gereken soruların genel çerçevesini çizmesinde yol göstericidir.

Van Leeuwen sinema semiyotiği çalışmalarından yola çıkarak eleştirel söylem çözümlemesine yönelmiştir. Hem Fairclough'un hem de van Leeuwen'in çalışmalarında İngiliz dilbilimci Michael Halliday'in etkisi görülür. Ancak van

Leeuwen, eleştirel söylem çözümlemesinin odağını görsel unsurlara yöneltir. Fairclough, görsel unsurlar söz konusu olduğunda dahi çözümleme nesnesini metinle sınırlanmıştı. Bu anlamda görsel unsurları, yeni iletişim teknolojilerini de söylem çözümlemesine ekleyen van Leeuwen’in çalışmaları son derece dikkat çekicidir. Bunu gerçekleştiren van Leeuwen sosyal semiyotik kavramını geliştirir. Van Leeuwen’le birlikte gündeme gelen önemli bir isim de Gunther Kress’tir. Kress ve van Leeuwen çokluyöntem (*multimodality*) kavramıyla öne çıkar. Bu kavram bir yöntemden çok bir fenomene işaret etmektedir. Artık şirket raporlarında bile renkli görsel unsurlara yer veriliyor olması farklı semiyotik biçimler olan dil ve imajların bütünleştirilmiş olduğuna işaret eder. Kress ve van Leeuwen çoklu yöntemle anlamın inşasına katkısı olan dilsel ve görsel tüm unsurların birlikte incelenmesi gerektiğine işaret eder.

Özer *Gökyüzüne Çıglık*’ta, van Leeuwen’in ‘sosyal aktör’ yaklaşımını geliştirdiği *Discourse and Practice: New Tools for Critical Discourse Analysis* (2008) kitabına özellikle değinmektedir. Bu kitapta van Leeuwen toplumsal pratiğin ana unsurları olarak toplumsal aktörleri, onların rolleri, kimlikleri, eylemleri, performans tarzları, koşulları ve zamanlamalarını ele alır. Bu kavramları Bernstein’in ‘yeniden-bağlamsallaştırma’ kavramından yola çıkarak değerlendirir ve tüm söylemlerin toplumsal pratikleri yeniden-bağlamsallaştırdığı kabulünden hareket eder. Bu yeniden-bağlamsallaştırmanın alabileceği biçimler Özer’in (2018: 200-209) kitabında okunabilir.

Kaynakça

- Fairclough, N. (2013). *Critical Discourse Analysis: The Critical Study of Language*. New York: Routledge.
- Özer, Ö. (2018). *Gökyüzüne Çıglık-Öncülerden Eleştirel Söylem Yaklaşımları ve Özgün Çözümler*. Konya: LiteraTürk Yayınları.
- van Dijk, T. A. (1995). “Discourse Semantics and Ideology”. *Discourse & Society*. 6(2). 243–289.